

СЕМАНТИКАЛЫҚ КОМПОНЕНТТЕР ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРЛЕРІ

Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаев өзінің 2012 жылдың 27 қаңтардағы Қазақстан халқына Жолдауында білімді де білікті жастарды өмірге, өндіріске дайындау үшін педагогтардың біліктілігін арттыру қажет екендігі Жолдаудың 6-бағытында ерекше атап өткені белгілі. Инновациялық білімнің негізі ғылым болғандықтан, тіл білімінің мамандары тілдік құбылыстардың түп-төркінін де жете білуі қажет. Оған сөйлемнің мағыналық құрылымы да жатады. Сөйлемнің семантикалық құрылымы семантикалық предикат, семантикалық субъект, семантикалық конкретизатор, семантикалық атрибут, семантикалық объект деген 5 компоненттен тұрады. Біз мақаламызда семантикалық предикат және оның түрлерін сөз етеміз.

Көптеген лингвисттердің атап көрсеткендей, сөйлемнің семантикалық құрылымының ең негізгі, жетекші компоненті — предикат. Предикаттың таңбалық басты ерекшелігі — басқа предикаттық емес таңбалармен тікелей байланыса алатын қасиеті. Предикат: 1) предикаттық емес таңбаларға түрлі сипаттар дарытады, 2) олардың арасына түрлі қатынастар орнатады, 3) предикаттық сөйлемді ұйымдастырушылық қызмет атқарады, 4) предикаттық сөйлемнің құрылымын айқындайды, сондықтан да 5) предикаттық сөйлемнің нағыз орталығы болады¹. Зерттеушілер предикаттықты басқа сөйлем мүшелерімен өзара әсеріне байланысты оны; 1) нөлдік (авалентті), 2) бір орынды (моновалентті), 3) көп орынды (поливалентті) деп жіктейді. Предикаттықтың сөйлем құрылымын анықтайтындығы жалпы және етістік негізінде белсенді түрде зерттеліп келеді².

Түрлі тілдер материалын тұжырымдай келіп, ғалымдар предикат түрлеріне төмендегідей анықтамалар береді. Мәселен, нөлдік (авалентті) предикат қимыл-қозғалысты, қалып-күй, қасиет-қабілетті, поливалентті предикат осылармен қатар қарым-қатынастарды білдіреді. Дегенмен де нөлдік немесе авалентті предикат түрінің бар екендігін барлық лингвистер мойындай бермейді. Көптеген лингвистикалық әдебиеттерде предикаттарды, әсіресе етістікті бірнеше түрге классификациялау Ш. Балли, Т. Б. Алисова, У. Чейф, Ф. Д. Апресян, М. Коспартова, Н. Д. Арутюнова секілді ғалымдардың еңбектерінде ерекше орын алған.

Е. Кржижкова етістіктің: 1) нөлдік интенциялы етістіктер: қараңғыланды; 2) белсенді қимылды (актантты) нұсқайтын етістіктер: Балалар ойнайды; 3) белсенді қимылды қажет ететін қимыл-қозғалыс актант: Әкем хат жазды; 4) белсенді тәуелсіз актантпен қатар екі қозғалыс актанттың болуы: Әжесі немересіне альбом сыйлады; 5) Бағынышты, бірақ белсенді емес актантты нұсқайтын етістіктер: Менің жүрегім айнып тұр (Меня тошнит); 6) екі белсенді емес актантты етістіктер: Оған Андрей жетіспей тұрды.

Семантикалық предикатты жоғарыда сөз еткен және т. б. лингвисттердің классификацияларынан белгілі бір сандық, сапалық жүйе жасау мүмкін емес. Өйткені олардың бөліністері түрлі алғы-шарттар мен кретийлерді негізге алған. Дегенмен де біз семантикалық предикаттарды топтарға, түрлерге бөлуде өзімізге дейінгі еңбектерді және қазақ тілінің материалдарын басшылыққа аламыз. Барлық түркі тілдеріндегі секілді қазақ тіліндегі баяндауыш қызметін етістіктермен қатар барлық дерлік сөз таптары атқарады. Есімдер мен заттанған сөздер баяндауыш позициясында негізге атауыш және септік жалғаулы нысандарда кездесетін болғандықтан, предикаттың мағынасы әркілі, күрделі бо-

лып келеді. Предикат белсенді және статикалық белгі болып, затпен немесе қалып-күймен байланысып, сөйлемнің нағыз негізі болады. Мысалы, Бала ойнайды. Бала ұйықтайды. Мұнда жақсы. Енді қазақ тіліндегі түрлі құрылымдағы жай сөйлемдердегі предикаттарды талдай келіп, семантикалық предикаттың 20 шақты түрін ажыратуға болады. Олар: 1) әрекет предикаты (Құрылысшылар үй тұрғызады), 2) қозғалыс предикаты (Олар үйге барды), 3) қабылдау предикаты (Ол сені көрді), 4) сөйлеу предикаты (Ол саған әңгіме айтты), 5) ойлау предикаты (Мен анамды ойладым), 6) қалып-күй предикаты (Ол ауырды), 7) процесс предикаты (Жел тұрды), 8) болу, өмір сүру, тіршілік ету предикаты (Інім ауылда тұрады), 9) бар болу предикаты (Ағамда машина бар), 10) жоқ болу предикаты (Театрда адам жоқ), 11) меншіктік, иелену предикаты (Бұл тон менікі), 12) қарым-қатынас предикаты (Ол суықты сүймейді), 13) саралау (квалификация) предикаты (Сен төрағасың), 14) мекен предикаты (Сәкен жұмыста), 15) айқындау (детерминация) предикаты (Баласы жас), 16) даралау (индентификация) предикаты (Бұл мен), 17) затты, материалды белгілейтін предикат (Орындық ағаш), 18) тиесілілік предикаты (Сәлемдеме немереме), 19) салыстыру предикаты (бұл мұздай), 20) мақсат предикаты (Тәуелсіздік - мақсатымыз).

Предикаттың бұл семантикалық компоненттерінің варианттары мен инварианттарын бұдан әрі қарай да жалғастыра беруге болады, себебі предикат грамматикалық мағынасы жағынан баяндауыш сөйлем мүшесі ретінде барлық негізгі сөз таптарының барлығынан жасала береді, сондықтан да полисемантикалы болып келеді.

¹ Сусов И. П. Семантическая структура предложения (На материале простого предложения в совр. немецком языке). — Тула, 1973, — 39-6.

² Коспартова М. Семантический анализ наречия. — М., 1972.